

Burak Yüksel

*Çukurova Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğrencisi

Giriş

Osmanlı Devleti 1911 yılından başlayarak, yaklaşık 10 yıl boyunca savaş meydanlarında aralıksız harp etmiştir. Balkan Harpleri'nin yaşandığı sırada İttihat ve Terakki yöneticileri tarafından Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet, kurulduğu dönemde ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin varlığını, Türk kimliğinin yaşatılmasını devam ettirme gayretiyle hem fiili hem de resmi olarak mücadele edecek, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin temellerini oluşturacaktır. Osmanlı Devleti, 1914-1918 yılları arasında Cihan Harbi'nde muhtelif cephelerde ikmal ve iase yetersizliklerine rağmen savaşımıştır. Dört yıllık bir savaş sürecinden mağlup olarak ayrılacak olan Osmanlı Devleti, savaşın sonunda 30 Ekim 1918 tarihinde "Mondros Mütarekesi" adını alan antlaşmayı imzalayarak Cihan Harbi'nden resmi olarak çekilmiştir. Mütareke, Osmanlı Devleti'ni işgale açık bir vaziyete getirmiştir. Buna karşılık Türk milleti yurdun çeşitli yerlerinde resmi ve gayriresmi şekillerde haklarını aramaya başlamışlardır.

Bunun en belirgin yansımasını Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Türk milletinin hakkını mütarekenin imzalandığı ilk günden itibaren aramaya, işgallere karşı gelmeye, Anadolu topraklarından işgalcileri atmak için muhtelif kongreler ve bildirimler ile Milli Mücadele'ye resmiyet kazandırmasıyla ve dahilde birlik oluşturmasıyla görmekteyiz.

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa ise Erzurum Kongresi'nde Doğu Anadolu ve Karadeniz'de bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni birleştirerek Şark-ı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Sivas Kongresi'nde ise Anadolu'nun doğu ve batısında bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ni ve teşekküllerini bir araya getirerek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını verecektir. Cemiyet, 23 Nisan 1920'de TBMM açılına kadar Anadolu'daki direnişe resmi bir sıfat kazandıracaktır. İçerisinde muhtelif kişileri barındıracak olan meclis üyelerini Müdafaa-i Hukuk düşüncesiyle birleştirecektir. Mücadeleden başarıyla ayrılan Mustafa Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni Halk Fırkası'na dönüştürecektir.

I. Meclis, Dualar Eşliğinde Açılıyor

İttihat ve Terakki'den Milli Mücadele'ye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

İkinci Meşrutiyet 23 Temmuz 1908 yılında ilan edildikten sonra, İttihatçıların Osmanlı siyasetinde sözü geçmeye başlamıştır. 31 Mart Vak'ası diye tarihe geçmiş ayaklanma Hareket Ordusu tarafından bastırılmış, bu arada mecliste çıkan bir karar ile dönemin padişahı İkinci Abdülhamit Han tahtından indirilmiştir. Birinci Cihan Harbi'ne kadar olan süreç içerisinde tahta Sultan Reşat geçmiş, 29 Eylül 1911'de İtalya'nın Trablusgarp bölgesini işgali ile ortaya çıkan bir İtalya-Osmanlı Devleti Savaşı gerçekleşmişti. Türk ordusu ve bölge halkı kara savaşlarında başarı sağlamışsa da uçakların bölgeyi bombalaması ve adaların işgali sonrasında Osmanlı mecburen uzlaşmak üzere İtalya devletiyle masaya oturmuştur. 15-18 Ekim 1912 tarihleri arasında bir gizli antlaşma ve eklerinden oluşan bir barış antlaşması ile üç protokol imzalanmıştır (Özkan, 2016; 46).

Bu arada Balkan devletleriyle Osmanlı hükümetinin münasebetleri Eylül 1912'den beri gittikçe kötüye gidiyordu. Nihayet 9 Ekim 1912'de önce Balkan devletlerinin en küçüğü olan Karadağ Türkiye'ye harp ilan etti. Bundan 5 gün sonra, yani 13 Ekim 1912'de diğer Balkan devletleri verdikleri notalarla harbi tecil ettiler ve harp patladı (Aydemir, Cilt 1, 2017; 153).

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nda istenilen zaferi kazanamayacak, ordu-siyaset açmazının nasıl devletin her alanına zarar verdiğini mağlubiyetle sonuçlanan savaşın sonunda daha iyi anlaşılacaktı. 23 Ocak 1913'de İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinde İsmail Enver ve Talat Bey'in teşvikleriyle cemiyetin fedai grubunun yanı sıra Merkezi Umumi'nin de desteğiyle, dönemin sadrazamı Kamil Paşa hükümeti cebren feshettirilecekti.

Çatalca'ya dayanmış Bulgar ordusunun tehdidi karşısında tabii bir toplu korunma mekanizması olarak "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" kurulmuştu (Çevik, 2002; 59). Cemiyet, Müdafaa-i Hukuk'un temellerini oluşturmakla beraber dönem içerisinde çeşitli tehlike unsurlarına karşılık birleştirici bir yapı niteliği taşımaktaydı. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin (MMC) resmi kuruluş tarihi hakkında muhtelif görüşlerin olduğuna kaynaklarda rastlamaktayız. Feroz Ahmad, "İttihat ve Terakki 1908-1914" adlı kitabında MMC'nin kuruluş tarihinin 5 Ekim 1911 olduğunu söylemektedir (Ahmad, 2017; 142). Zeki Çevik ise bu kuruluş tarihini 1 Şubat 1913 olarak değerlendirmektedir (Çevik, 2002; 54). Bu durum farklı yorumlamalara sebep olsa da bile, MMC'nin dönem içerisinde dahili ve harici tehditlere karşı toplumu aydınlatıcı ve birleştirici bir özellik taşıdığını bilmekteyiz.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Milli Kongreler ve Mustafa Kemal Paşa

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Milli Mücadele'deki önemi ve özellikleri:

- 1- Müdafaa-i Hukuk, ferdi değil, millidir. Milli hakların korunması için yapılan bir harekettir,
- 2- Müdafaa-i Hukuk, fikri kaynağını milliyetçilik fikrinden almaktadır,
- 3- Müdafaa-i Hukuk, milli devlet formülünü gerçekleştirmeye çalışan bir akımdır,
- 4- Müdafaa-i Hukuk hareketinin gerçekleştirme vasıtası fertler değil, cemiyetlerdir (Evsile, 2012; 9).

Cemiyet bu ilkeler doğrultusunda bireysel değil bütünsel olup, milliyetçilik düşüncesinden esinlenmiştir. Bu doğrultuda Anadolu'nun muhtelif yerlerinde ulusal kongreler düzenlemişler, yurdun işgalden kurtulması için halkı Türk ordusunun saflarına katmak için bilinçlendirecek, Anadolu'da işgallere karşı Milli Mücadele'nin lideri olacak Mustafa Kemal Paşa ile birlikte uyum içerisinde çalışacaklardı. Zaten "Mustafa Kemal Paşa milli direnişten, bir başka deyişle

'Müdafaa-i Hukuk ruhu' ile harekete geçmekten başka çıkar yol olmadığını ilk düşünenlerden birisidir'' (Çevik, 2002; 52). Bunun içindir ki Milli Mücadele'de müşterek bir şekilde çalışacaklardı.

Yurdun çeşitli bölgeleri İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmişti. Özellikle Karadeniz Bölgesi'nde bu duruma karşı halk tarafından tepkiler doğmuştu. 9 Mart'ta 200 İngiliz askeri Samsun'a çıkararak ve içlere doğru girmek üzere Merzifon'a kaydırıldı. Bu hareket derhal tepki yarattı ve Samsun'daki makineli tüfek birlik komutanı Teğmen Hamdi, birliğiyle birlikte 17 Mart'ta dağa çıktı (Çekiç, 1919, 2017; 69-70). İngilizler ''Türklerin bölgede asayişsizliğe sebep olduklarını, Rumları ve Ermenileri katlettiklerini bir an önce bu sorunun çözülmesini yoksa işgali kalıcı hale getireceklerini Türk makamlarına bildiriyorlardı''. Bu arada İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal Paşa olayları tetkik etmek için 9. Ordu Müfettişliği göreviyle Samsun'a gönderilecekti. 19 Mayıs 1919 tarihinde de Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkmıştı.

Bu sırada 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar İzmir'e asker çıkarmışlardı. İşgal sırasında Osman Nevres'in, Yunan Efzon alayının önünde yüreyen bayraktarı vurması, Türk halkını sarmış olan korkunç öfkenin boşalması için verilen işaret oldu. Şimdi artık görülmemiş zalimane bir mücadele başlayacaktı. Tek suçları sırf feslerini başlarından çıkarmayıp ''yaşasın Venizelos'' dememek olan pek çok Türk öldürüldü. Yağma ve insan kırımı ertesi gün de devam etti (Jaeschke, 2011; 80-81). Egeliler Yunan işgaline karşı örgütlenmek ve silahla mücadele etmek gerektiğini anlamışlardı. Alaşehir ve Balıkesir'de kongreleri yapılan Redd-i İlhak Cemiyeti ve şubeleri kuruldu (Akşin, 2018; 125).

İzmir'i İşgâl Eden Yunanlar, Ordu Mensupları ve Din Adamlarıyla Beraber Kordonboyu'nda İlerliyor (1919)

İzmir'in işgali üzerine ülkenin birçok yerinde başlamış olan Müdafaa-i Hukuk (hakları savunma) örgütlenmesi hızlandı ve yayıldı. İzmir'in işgalini protesto etmek için birçok yerde mitingler yapıldı. İtilaf Devletleri İstanbul'da birkaç miting yapılmasına ses çıkarmamayı daha doğru buldu; İstanbul'daki mitinglerin en büyüğü Halide Edip'in konuştuğu ünlü Sultanahmet Mitingi'dir (Akşin, 2018; 125). Ayrıca bu mitingin öncesinde ve sonrasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve onunla ilişkili olan diğer cemiyetler yurdun genelinde ulusal kongreler düzenlemişlerdi.

Sultanahmet Mitingi'nden Bir Fotoğraf

Sayıları oldukça fazla olan bölgesel amaçlı derneklerde kimi ortak noktalar dikkati çekmektedir:

1. Genelde ‘‘korunma’’ ya da ‘‘savunma’’yı yansıtmaktadır. Muhafazaa-i hukuk, Müdafaa-i Hukuk, Redd-i İlhak vs. gibi.
2. Çalışmalar elden çıkma olasılığı bulunan bölgenin Türklüğünü kanıtlama doğrultusunda yoğunlaşmıştır. Bunun için de tarihsel gerçeklerle birlikte nüfus çoğunluğuna önem verilmiştir.
3. Bölge halkının desteğini sağlamak, örgütlemeyi yaygınlaştırmak amacıyla toplantılar ve geniş katılımlı kongreler düzenlenmiştir.
4. Wilson Prensipleri'nin 12. maddesinden yararlanmak istenilmiştir. Söz konusu bölgelerin başkalarına verilmesinin bu ilkeye bağdaşmayacağını açıklamak için başka hükümete ve İstanbul'daki müttefik temsilcilerine heyetler gönderilmesi gerekli görülmüştür (Turan, 2017; 132).

Yukarıda saydığımız ilkeler doğrultusunda ‘‘Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri’’ni diğer siyasi teşekküllerden ayıran en önemli özellikler, bunların bölge esasına dayanmaları ve siyasetle ilgileri olmadığını ilan etmeleridir. Çelişmelerle dolu olan bu dönemde siyasi maksatlarla kurulan cemiyetlerin siyaseti reddetmeleri olağan hadiselerden biridir. ‘‘Müdafaa-i Hukuk’’ cemiyetlerinin asıl söylemek istedikleri, İttihat ve Terakki ile de, Hürriyet ve İtilaf ile de resmen bir bağlantıları olmadığı hususudur. Kurtuluş gayelerinin, bu ikili çatışmasının hengamesi içinde kaybolup gitmemesi ve türlü siyasi inançlara sahip hemşehrilerin yardımını sağlamak için bu yolu tutmuşlardır. Halbuki, Müdafaa-i Hukuk büyük çoğunlukla İttihatçılardan oluşuyordu. Cemiyetlerinin siyasetle ilgili olmadığını açıklarken, şüphesiz biraz da kurucuların kimliklerini gizlemeyi düşünüyorlardı (Selek, 2010; 100). Böylece yaptıkları kongrelerin engellenmesine karşı gelmek, İngilizler ve işbirlikçileri Damat Ferit'in İttihatçıları sürgün ettiği veya katlettiği bu dönemde kimliklerini saklayarak amaçlarına ulaşmaya çalışıyorlardı. Bununla beraber Müdafaa-i Hukuk hareketi terimi en geniş anlamı ile siyasi bir harekettir. Zira bu harekette, yurt dışına çıkmış, İstanbul'da partileri kapatılmış olsa da Anadolu'da hala etkileri süren İttihatçıların rolü büyüktür (Çevik, 2002; 119).

Milli Mücadele'de Mondros Mütarekesi ile Ankara'da TBMM'nin açılmasına kadar geçen 17 aylık süreye ‘‘Kongreler Dönemi’’ denilir (30 Ekim 1918-23 Nisan 1920), (Çevik, 2002; 147). Birbirinden kopuk, değişik şartlar altında ve farklı zamanlarda toplanan bu kongreler,

her ne kadar mahalli toplantılar olmuşlarsa da, neticede vardıkları ortak nokta vatanın düşman işgalinden kurtarılması olmuştur (Evsile, 2012; 41). Mahalli ve bölgesel olarak toplanan kongre sayısı 30 civarında olduğunu da belirtmek gerekir (Tanör, 2017; 62-63).

Milli Kongre

Göz doktoru Esat Işık'ın öncülüğünü yaptığı bu girişimde, öncelikle bütün siyasi partileri ve çeşitli alanlarda etkinlik gösteren dernekleri içine alan bir 'ulusal birlik cephesi' oluşturulmaya çalışılmıştı (Turan, Cilt 1, 2017; 141). 29 Kasım 1918'de toplanan bu cemiyet, düşman işgaline karşı birleşmeyi, vatanın savunmasını kendilerine ortak hedef haline getirilen kimseler tarafından (özellikle İttihatçılar) destek bulmuştu. Ahmet Emin Yalman gibi Amerika mandasını savunan kişiler kongre içinde bulunsalar da bu hareket Son Mebusan Meclisinin açılışına kadar varlığını sürdürmüştür.

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti Kongresi

Yunanlıların İzmir'e çıkartma yapacağını önceden bilen İzmir Valisi ve Bölge Komutanı Nureddin Paşa, Batı Anadolu'nun düşman istilasına uğramaması için halkı teşkilandırmaya çalıştı (Taş, 2014, 53). Kasım (1918) ayının başından itibaren İzmir'de Müdafaa-i Milliye, Türk Ocağı, Cemiyet-i İlmiye, Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, İstihlas-ı Vatan Cemiyeti gibi teşkilatlar kurulmuştur. Bu cemiyetlerin kurulmasında Nureddin Paşa'nın büyük hizmet ve yardımları olmuştur (Taş, 2014; 53). Nureddin Paşa bu noktada Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve teşekküllerinin Batı Anadolu'da rahat bir şekilde çalışacağı ortamı hazırlamıştır.

Yunanlıların İzmir işgalinden yaklaşık 2 ay önce İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti toplanmıştır. 17 Mart 1919 Pazartesi günü Milli Sinema salonunda toplanan kongreye Aydın ili ile Karesi ve Menteşe sancakları içinde bulunan İzmir, Manisa, Balıkesir, Aydın, Muğla ve Denizli'nin belediye başkanları başta olmak üzere 3 belediye başkanı ve 37 müftü ile birçok belediye meclis üyesi ve çeşitli kuruluşların temsilcileri katılmışlardı (Turan, Cilt 1, 2017; 303). 3 gün süren İzmir'deki bu ilk kongrede şu önemli karar alınmıştı: 'Memlekete yöneltilen saldırıya silahla karşı konulacaktır!' (Turan, Cilt 1, 2017; 303). Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri bu kararlarla Milli Mücadele düşüncesinin temellerini oluşturuyor, Türk bağımsızlık savaşının ilk izlerini taşıyordu. Ege Bölgesi'nde düzenlenen kongrelerde H. Muhittin (Çarıklı), büyük roller oynamış, Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919) başkanlığını yapmıştır. Kongre üyeleri ve H. Muhittin alınan kararlarda, vatan tehlikesi karşısında tek bir kitle halinde birleşildiğini ve kardeşlik duygusu ile girişilen bu savaşta her türlü parti çekişmelerinin dışında kalınacağını da belirtme gereğini duymuştu (Turan, Cilt 1, 2017; 319). Kongreler her seferinde siyasi çekişmelerden uzak olduğunu yinelemekte, amaçlarının bağımsızlık ve işgale karşı olduklarını bildirmekte idiler.

Erzurum Kongresi

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a varmış ve İstanbul'a bölgedeki durumla ilgili 3 adet telgraf çekmişti. Asayişsizliği Türklerin değil, Rumların çıkardığını bildiren bu telgraflar, İstanbul tarafından fazla dikkate alınmamıştır. Ayrıca İngilizler bu telgraflardan rahatsız olmuştur. İngiliz Yüksek Komiser Amiral Calthorpe 8 Haziran 1919 tarihli telgrafında Mustafa Kemal Paşa'nın 'Anadolu Hareketine' destek verdiğini, bir an önce İstanbul'a geri dönmelerini istemişti. Mustafa Kemal Paşa 25 Mayıs 1919'da Havza'ya, 12 Haziran'da Amasya'ya gelmişti. İstanbul Hükümeti ile arasında bağlar günden güne kopmaktaydı. Doğu Anadolu'da büyük bir kongre düzenleme planı olan Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz'da Erzurum'a varduktan sonra bölgedeki 16. Kolordu komutanı Kazım Paşa (Karabekir) tarafından karşılanmıştı. Görüşmelerden sonra Erzurum Kongresi'nin tarihi 23

Temmuz olarak belirlenmiş ve bu arada 7/8 Temmuz gecesi Mustafa Kemal Paşa görevinden azledilmiş ve istifasını bildirmişti.

Erzurum'da Kongre İçin Hazırlıklar Yapılırken (5 Temmuz 1919)

Soldan sağa: Münir Akkaya, Refik Saydam, Mustafa Kemal Paşa Süreyya Yiğit, Mazhar Müfit

Kongrenin açılış günü olan 23 Temmuz gelip çatmıştı. Milli birliğe gidişin ilk büyük tezahürü bugün görülecekti (Goloğlu, Erzurum, 2011; 85). Erzurum Kongresi'ne katılan delegelerin toplamı, Van'dan 2, Bitlis'ten 3, Sivas'tan 11, Trabzon'dan 17, Erzurum'dan 24 olmak üzere 57'dir (Goloğlu, Erzurum, 2011; 88). Kongre başkanlığına Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir.

Kongrede alınan kararlar şöyle özetlenebilir (Goloğlu, Erzurum, 2011; 98):

İlk maddede, Samsun ve Trabzon'u da içine alan ve bugünkü idari bölümlenmeye göre 25 kadar ili kapsayan Doğu Anadolu bölgesinin hiçbir sebep ve bahane ile bölünmesinin ve Osmanlı topluluğundan ayrılmasının mümkün olmadığı; ikinci maddede, vatanın bütünlüğünün, milletin bağımsızlığının, saltanat ve hilafetin korunmasının milli kuvvetlere dayanmak ve milli iradeyi hakim kılmakla mümkün olacağı belirtiliyordu.

Üçüncü maddede, her türlü işgal ve müdahalenin Rumluk ve Ermenilik teşkili amacına yöneltilmiş bir hareket sayılarak savunma ve karşı koyma yoluna gidileceğini ve Hıristiyanlara yeni imtiyazlar verilmesinin kabul edilmeyeceği karar altına alınıyordu.

Dokuzuncu madde ile, her türlü partcilik akımlarının dışında Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla bir derneğin kurulacağı hüküm altına alıyordu. Onuncu madde, kongre tarafından bir heyet-i temsiliye seçileceğini gösteriyordu (Goloğlu, Erzurum, 2011; 98).

Tüm kongre boyunca Mustafa Kemal'in siyasi görüşleri şu mihverde etrafında toplanıyordu: Türkiye'yi istiladan kurtaracak olan bağımsızlığa kavuşmak için Türk ulusu direnmelidir; bu direniş, tüm ülkeyi kapsayacak ulusal örgütü aracılığıyla ulusal güçleri harekete geçirmek ve ulusal iradeyi egemen kılmakla başarılabilir. Osmanlı İmparatorluğu, gelinen noktada

dağılmaya mahkumdur. Türk ulusuna düşen görev ulusal sınırlar içinde bir devlet kurmaktır. Bu devlet ulusal iradeye dayanan bir hukuk devleti olacaktır ve Türk ulusu Batı uygarlığına yönelecektir (Çekiç, 1920, 2017; 61). Mustafa Kemal Paşa ve milliyetçiler, Erzurum Kongresi'nde Doğu illerinin savunması için, bölgesel bile olsa, bir direniş örgütlemeye çalışırken, Damat Ferit kabinesi, bu direniş güçleştirmek, hatta etkisiz bırakmak amacıyla İtilaf Devletleri ile özellikle İngilizlerle işbirliği yapıyordu. Buna karşılık milliyetçiler, birçok engellere rağmen direnme ve ulusal hakları savunma ilkelerini yaymak amacıyla, Sivas'ta, Türk halkını tam anlamıyla temsil edecek büyük bir kongre hazırlamaya başlıyordu (Sonyel, 2014; 115).

Heyet-i Temsiliye

Erzurum Kongresi sona ermek üzere idi. Gündemdeki maddelerin görüşülmesi bitmiş, kurulacak Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tüzüğü kabul edilmişti. Bu yeni cemiyet kurulunca, merkezi İstanbul'da bulunan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Doğu İlleri şubeleri ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Kuzeydoğu Karadeniz bölgesindeki bütün kuruluşları Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne katılıp birleşecek, bugün idari yapılanmaya göre 25 kadar ili içine alan Doğu Anadolu Bölgesi tek bir cemiyetin idaresi altına girecekti (Goloğlu, Erzurum, 2011; 111). Ulusal direniş önderlik edecek Heyet-i Temsiliye'ye şu kişiler seçilmişti:

Mustafa Kemal (Atatürk), Hüseyin Rauf (Orbay), Kazım Karabekir eski valilerden Bekir Sami, Erzurum sabık mebusu Cevat Raif Efendi, Trabzon sabık mebusu Servet Bey, Erzincan'lı Şeyh Fevzi Efendi, İzzet Bey, Bitlis mebusu Sadullah Efendi ve Mutki aşireti reisi Hacı Musa Bey.

Mustafa Kemal'in başkanlığındaki Heyet-i Temsiliye, ulusal akımı içeride ve dışarıda temsil edecek, Sivas Kongresi'nde daha temsili bir hale gelerek Anadolu'da fiili (de facto) hükümet görevini görecekti (Sonyel, 2014; 101).

Sivas Kongresi

Erzurum Kongresi bitmişti. Kongrenin milletçe gerçekleştirilmesi, yapımındaki tutum, karşıt düşüncelerin özgürlük içinde açıklanışı, kuşkusuz yapılan tartışmalar, kongre sonuçları ve alınan kararlar çok kimseyi ümitlendirip cesaretlendirmişti. Erzurum Kongresi, milli birliğe gidiş ve milli birliğe varışın ilk önemli adımı idi. Bu adım büyük bir başarı ile atılmış, doğu ve kuzeydoğu bölgelerinin milli mücadele çabaları ve milli kuruluşları, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde ve Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde birleşmişti. Şimdi bütün yurttaki mili mücadele çabalarını ve milli kuruluşları bir elde toplayacak olan, çalışma kapsamı ve yetki sınırları daha geniş, yeni bir cemiyet kurmak için Sivas'ta da bir kongre yapılabilirdi; Mustafa Kemal Paşa böyle düşünüyordu (Goloğlu, Sivas, 2017; 15). Düşünceleri 4 Eylül'de başlayacak olan Sivas Kongresi'nde gerçekleşecekti. Erzurum Kongresi'nde uzun bir süreçten sonra 2 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Sivas'a gelecekti.

Sivas Kongresi, 4 Eylül 1919 Perşembe günü saat 14'de Sivas Lisesi salonunda toplandı. Toplantıya Erzurum, Samsun, Çorum, Yozgat, Eskişehir, İstanbul ve Kayseri il ve sancaklarından gelen delegeler ile bir de Tıp Fakültesi temsilcisi katıldı. Toplantı başlamadan önce, Mustafa Kemal'e Hüsrev Sami Bey bir haber getirdi. Rauf (Orbay) Bey başta olmak üzere bazı delegeler, Bekir Sami (Kunduk) Bey'in emrinde toplanarak Mustafa Kemal'i başkan yapmamaya karar vermişlerdi. Mustafa Kemal toplantıya giderken bu konuda Rauf Bey'in ağzını aramış, onun "sen başkan olmamalısın" demesi üzerine bu olayın doğru

olduğunu anlayarak üzülmüştür. Lakin başkanlık için yapılan gizli oylamada Mustafa Kemal üç çekimser oya karşılık oy çokluğu ile kongre başkanı seçilecekti (Çevik, 2002; 218).

Sivas Kongresi Katılımcıları

Erzurum Kongresi'nde öne süren "manda" fikri, Sivas Kongresi'nde de öne sürelecekti. "Amerika Birleşik Devletleri Mandeterliği"ni öngören 25 imzalı muhtıra, İstanbul delegeleri İsmail Fazıl Paşa ile İsmail Hamdi ve Heyet-i Temsiliye üyesi Bekir Sami Beylerin imzalarını taşıyan bir önerge ile kongre başkanlığına verilmişti (Goloğlu, Sivas, 2017; 97). Bu öneri Mustafa Kemal Paşa tarafından reddedilecektir. "Manda" düşüncesinde bulunanlar, bu durum karşısında düşüncelerinden zamanla vazgeçecek ve "Milli hareketin" niteliği ve özünü daha iyi anlayarak bu hareketin önemli isimleri olacaklardı.

Bu arada, İstanbul yönetimi de kongrenin toplanmasına engel olmak için elinden geleni yapıyordu. Kongrenin açılış gününün ertesinde, Osmanlı İçişleri Bakanı Adil Bey ile Savunma Bakanı Süleyman Şefik, Elazığ Valisi Ali Galip'le temasa geçerek, Erzurum'da toplanarak bazı kararlar alan şahısların önemsiz kimseler olduklarını, ama bu "sözde kongrelerin" ülkenin her yanında bazı söylentilerin yayılmasına yol açtığını, bu söylentilerin Avrupa'da abartılarak yansıtılmasının çok kötü izlenimler yarattığını bildiriyordu (Sonyel, 2014; 124-125).

İngiliz işbirlikçisi Damat Ferit, Sivas Kongresi'ni dağıtmak istiyordu. Sivas Valiliği'ne atanan Ali Galip (Elazığ Valisi) plan olarak etrafına toplayacağı silahlı Kürtlerle, 14 Eylül'de Sivas'tak kongreyi dağıtacak ve kongre üyelerini tutuklayacaktı. Damat Ferit Hükümeti'nin İngiliz desteğiyle tezgahladığı bu plana göre hareketi yürütecek olan bu ekip, Malatya'da bir araya gelmişti. Ali Galip ile beraber Malatya Mutasarrıfı Halil ve aynı aşiretin ileri gelenlerinden Celadet Ali ve Kamuran Ali isimlerindeki iki kardeş ile İngiliz Binbaşı Noel'in uygulamaya çalıştığı plan başarısız olacaktı. Ali Galip, Binbaşı Noel ile beraber, Kahta üzerinden Urfa'ya (16 Eylül) oradan da Halep'e kaçmıştır (Çevik, 2002; 224-225). Mustafa Kemal'in uyanıklığı ve zamanında aldığı etkin tedbirler sayesinde Ali Galip ve Binbaşı Noel'in entrikaları sonuçsuz kalıyor; ulusal güçlerin koğuşturmasına uğrayan entrikacılar, ancak kaçmakla tutuklanmaktan kurtulabiliyorlardı (Sonyel, 2014; 125).

Sivas Kongresi'nin dağılma girişimi önlendikten sonra bazı kararlar alınmıştır. Kongre, Erzurum Kongresi kararlarını aynen kabul etmiştir. Ancak, Erzurum Kongresi kararları Anadolu'nun belli bir bölgesi hedef tutularak alınmıştır. Sivas Kongresi'nde bu kararlar daha genişletilerek bütün Anadolu ve Rumeli'yi kavrayacak biçime sokulmuştur. Cemiyetin adının da değişmesi gerektiğinden, kongre, memleketteki bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerin'in

birleştirildiğini farz ederek ‘‘Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’’ adını kabul etmiştir (Selek, Cilt 1, 2010;298).

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti , ‘‘Kurtuluş Hareketi’ne’’ resmiyet kazandırmakla beraber, cemiyetin teşekküllerini bir araya toplamıştı. Amaçlarının mahalli değil ulusal olduğunu, Erzurum ve Sivas Kongreleri’nde açıkca belirtmişlerdir. Özellikle Sivas Kongresi’nde alınan kararlarda ‘‘Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’’ adı altında doğu ve batıda hakimiyet gösteren kuruluşlar birleştirilmiş, böylece doğu-batı ayrımı bitmiştir. Bu tasarı ve uygulamaların mimarı kongrelerde başkanlık yapan Mustafa Kemal ve arkadaşlarıdır.

Bu mücadeleye ve kongrelere Türk kadını da büyük destek vermiştir. Türk kadınlarının Milli Mücadele’ye büyük kararlılıkla katılımını gösteren en önemli olay, merkezi Sivas’ta olmak üzere ‘‘Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti’’nin kuruluşudur (Baykal, 1996; 1). Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti’nin beyannamesi 26 Kasım 1919 tarihinde Sivas Valiliği’ne verilmiş, 7 Aralık 1919’da ise 2 nüsha cemiyet tüzüğü de sunulurken yasal işlemin tamamlanması istenmiştir.Sivas Valiliği 9 Aralık 1919 tarihli yazısıyla ‘Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti’nin kuruluşunu onaylamıştır. Cemiyet resmiyet kazanmadan önce 28 Kasım 1919 tarihinde İstanbul’daki Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya siyasi temsilcilerine de protesto niteliğinde birer telgraf göndermiştir (Baykal, 1996; 1).

I. Meclis’e Doğru

Dahilde büyük destek toplayan Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 2 Ekim 1919’da Ali Rıza Paşa’nın sadrazam olmasıyla İstanbul ile de iyi ilişkiler yürütecekti. İlk başta karşılıklı yazışmalar olmuş, lakin bir sonuca varılamamıştı. Hükümet, karşılıklı olarak telgraf muharebesiyle bir anlaşmaya varılamayacağını görerek, Anadolu’ya bir delege göndermeye karar verdi. Bu teklifi ortaya atan Bahriye Nazırı Salih Paşa’ydı. Görev de kendisine düştü. Taraflar Amasya’da buluşup görüşmeye karar verdiler (Çekiç, 1920, 2017; 135). Görüşmelere Mustafa Kemal, Rauf Orbay ve Bekir Sami Kunduh katılacaktı (Turan, Cilt 2, 2017; 30).

İki taraf 18 Ekim’de Amasya’ya ulaşmışlardı. Amasya Görüşmesi 20 Ekim’de başlamış, 22’sinde sona ermişti. ‘‘3’’ gün süren görüşmelerde asıl tartışmalar Sivas Kongresi Bildirisi üzerine yapılmıştı (Turan, Cilt 2, 2017; 31). Sonuçta 22 Ekim’de ‘‘Amasya Protokolü’’ imzalanmıştır. Heyet-i Temsiliye, İttihat ve Terakki’nin bir devamı olmadığını, amaçlarının sadece vatanı işgalden kurtarmak olduğunu bildirmiş, Salih Paşa da Damat Ferit Hükümetleri’nin yaptıklarını tekrarlamayacaklarının ve kapatılan Mebusan Meclisi’nin tekrar açılacağını teminatını vermişti.

Sadrazam Ali Rıza Paşa (TDVIA)

Amasya anlaşmasından sonra, Mustafa Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk teşekküllerinin merkeze bağlanmasına, teşkilat olmayan yerlerde teşkilat yapılmasına, cephelerle meşgul olmaya ve seçim hazırlıkları ile ilgilenmeye önem vererek, bütün çabasını bu hususlarda toplamış buluyordu (Selek Cilt 1, 2010; 328). Heyet-i Temsiliye üyelerinden Mustafa Kemal, Rauf Orbay, Mazhar Müfit Kansu, Hakkı Behiç ve Şeyh Fevzi Efendi böylece 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelmişlerdi ve Mustafa Kemal bütün illere ve Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarına yayımladığı genelgede kurul merkezinin "şimdilik" kaydıyla Ankara'ya taşınmış olduğunu bildirmişti (Çekiç, 1920, 2017; 157).

Bu arada "Amasya Görüşmeleri" olumlu sonuçlar doğuracak 21 Aralık 1918 tarihinde kapatılan meclis açılacak ve kısa bir süre içinde seçimlere gidilecekti. Anadolu'daki seçimler gibi, İstanbul seçimleri de (18 Aralık 1919) Müdafaa-i Hukuk çizgisindeki adaylar kazandı (Çevik, 2002; 261).

Meclis-i Mebusan İstanbul'da ilk toplantısını 12 Ocak 1920'de yaptı. O gün 72 mebus and içti. İkinci toplantı 22 Ocak'ta yapıldı, 25 mebus daha and içti. Bu toplantılarda nisap meselesi tartışıldı. Ayrıca, Mustafa Kemal'in meclise çektiği telgrafın okunması istenmiş ancak hepsi okunsun denilince vakit alacağı düşünülerek hiçbir kutlama telgrafi okunmamıştı. Heyet-i Temsiliye adına 4 Ocak tarihli Mustafa Kemal Paşa bu telgrafında, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin "mukadderat-ı milliyeyi" meclise tevdi etmekle bahtiyar olduğunu, bundan sonra da meclisin "nigehbanı" ve "istinatgahı" olacağını bildiriyordu (Çevik, 2002; 213).

Ankara ve İstanbul arasında gelişen ilişkiler, İtilaf Devletleri'ni özellikle de İngilizleri tedirgin etmiştir. İngilizlerin 4 Ocak 1920 tarihli bildirisinde bu durumu açıkça görmekteyiz. Bildiri şu şekilde:

‘‘Kemal’in Anadolu’daki Milliyetçiler partisi dışlanması imkansız sert bir cevizdir; fakat İstanbul’da Sultan ile bir milli parti olursa... bu daha da endişe verici bir problem olacaktır’’ (Jaeschke, 2011; 149).

İngilizler, Ankara-İstanbul yakınlaşmasından rahatsız olduklarını, yükselen ‘‘milliyetçilik’’ akımının büyük sorunlar yaratacağını belirtmişlerdi. Bundan dolayı, 12 Şubat-10 Nisan tarihleri arasında Londra Konferansı’nın 5 Mart tarihli toplantısında İstanbul’un işgali kararlaştırılmıştı (Sevinç, 2017; 307).

Bu karardan hemen sonra harekete geçen İtilaf kuvvetleri, özellikle İngiliz askerleri, 16 Mart 1920’de İstanbul’u resmen işgale başladılar (Sonyel, 2014; 209). İşgal sırasında hükümette 3 Mart 1920’de Ali Rıza Paşa’nın istifası üzerine 8 Mart’ta kabinesi kuran Salih Paşa yer alıyordu. İngilizler, Osmanlı Devleti’nin başkentini işgal etmişler, 11 Nisan’da Vahdettin Meclisi kapatmıştı.

Ülkenin durumu öylesine karışıktı ki, tam bir keşmekeşin içine düşülmek üzereydi. Yurt çocukları birbirlerinin karşısına çıkıyor, kardeş kanı dökülüyordu. Bir büyük iç savaş başlar gibiydi. Bu halin bir süre daha devam etmesi halinde devletin ne olacağını kimse kestiremezdi. Ülke parçalanabilir, hatta tümü düşmanların eline geçebilirdi. Devletin başkanı olan padişah, düşmanların işgalindeki İstanbul’da kalmış, İstanbul Milli Meclis’i dağılmış, İstanbul Hükümeti ise milli irade ve milli güvenlik desteğinden yoksun, hatta milli iradeye karşı düşmanların elinde oyuncak olmuştu (Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, 2014; 157).

Bu durum karşısında, milletçe, tez elden, devlet yönetimine el koymak, bir yandan iç düzeni ve milli birliği sağlarken, bir yandan da ülkeyi ve devlet başkanını düşmanların işgal ve esaretinden kurtarmak ve böylece devletin varlığını ayakta tutup korumak gerekiyordu. Bundan ötürü, Mustafa Kemal Paşa derhal harekete geçti (Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, 2014; 157).

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti başkanı sıfatı ile 19 Mart 1920’de vilayetlere, livalara, kolordu komutanlarına bir tamim göndererek, Ankara’da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin toplanmasını ve dağıtılmış Meclis-i Mebusan’dan Ankara’ya gelebileceklerin de bu meclise katılabileceklerini duyurmuştu (Evsile, 2012; 59). 19 Mart tarihli bu çağrı telgrafından sonra Düzce, Hendek, Gerede gibi Bolu bölgesindeki yerlerde başlayıp Nallıhan, Beypazarı üzerinden Ankara’ya yaklaşacak şekilde genişleyen irtica ve isyan dalgaları sürerken, 23 Nisan 1920 günü meclisin Ankara’da toplanmasına karar verildi (Çevik, 2002; 284).

23 Nisan 1920’de Hacı Bayram Camii’nde cuma namazı kılındıktan sonra, caminin avlusunda büyük bir kalabalık toplanmıştı (Çekiç, 1920, 2017; 231). Gerçekten de Büyük Millet Meclisi öngörülen bu dinsel törenle açılmıştı. Hacı Bayram Camii’nde cuma namazı kılındıktan sonra Meclis binasına gelmiş, kurbanlar kesildikten sonra içeriye girilmişti (Turan, Cilt 2, 2017; 131).

I. Meclis'in Açılışı

Meclis saat 14.45'te en yaşlı milletvekili olan Sinop Milletvekili Şerif Bey'in söyleviyle açıldı (Çekiç, 1920, 2017; 232). Meclis Mahmut Goloğlu'nun adlandırmasıyla "Üçüncü Meşrutiyet" özelliği taşıyordu (Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, 2014; 166). TBMM, İstanbul'dan gelebilen Meclis-i Mebusan üyeleriyle yeniden milletvekili seçilenlerden oluşmuştu. Meclisin üye sayısı, son yapılan araştırmalara göre 390'dır (Evsile, 2012; 61).

Yeni kurulan meclis, milletin tek temsilcisi sıfatıyla da kuvvetler birliği sistemini benimsemişti. Devrin zaruretleri icabı, aşırı bir meclis hükümeti sistemi kurulmuştu. Meclis başkanı aynı zamanda hükümet ve devlet başkanıydı (Çekiç, 1920, 2017; 233). 24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal 110 oy olarak Meclis Başkanlığı görevini üstlenecekti. Meclis başkanı seçimi yapıldıktan sonra hükümet kurma işi hemen ele alındı. Bununla beraber 2 Mayıs 1920 tarihine kadar hükümet kurulamadı. Bu sebeple de işler hükümet kuruluncaya kadar Mustafa Kemal'in başkanlığında yedi kişilik bir "Geçici İcra Kurulu" tarafından yürütüldü (Çekiç, 1920, 2017; 233). Böylece, 1. TBMM, Anadolu hareketini bir isyan görünümünden kısa sürede, attığı adımlarla kurtararak, yeni Türk Devleti rejiminin temellerini atmış, Osmanlı Devleti'ni bütün kurumları ile yaşatmaya çalışanlara (padişah, hükümetleri ve TBMM'deki yandaşları) karşı da üstünlük sağlayarak eski rejimi kademe kademe tasfiye etmiştir. 1. TBMM, Türk milletini gerçek temsilcisi olarak yeni devlet rejiminin temellerini atmış ve iktidarı İstanbul'dan Ankara'ya taşımıştır (Çevik, 2002; 349-350).

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Sivas Kongresi'nden önce müstakil, sonra Temsil Heyeti'nin direktifleri doğrultusunda çalışırken, Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra, meclis başkanlığına bağlanmış ve hükümetin emri altına alınmıştır (Evsile, 2012; 12).

27 Temmuz 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal imzasıyla yayımlanan bir genelgede, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Temsil Heyeti ile idare heyetlerinin idari anlamda mahallin en büyük mülkiye memurunun emrine verildiği, mahallin icabı olarak doğrudan doğruya bir askeri vazifeyi ifa etmek veya orduyu takviye söz konusu olduğunda da askeri komutanın emrine verildiği bildirilmiştir. Ancak Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlığı görevini de devam ettirdiğinden, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, siyasi anlamda da Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına bağlanmış oluyordu (Evsile, 2012; 12).

Mustafa Kemal Paşa Mecliste Konuşma Yapıyor

Meclis ilk açıldığı andan itibaren içerisinde muhtelif düşüncelere sahip gruplar doğmuştur. Bu durum ise alınan kararlarda fikri ayrılıklara yol açmıştır. Mustafa Kemal, ayrılıklara son vermek ve birliği sağlamak amacıyla 10 Mayıs 1921’de ‘Müdafaa-i Hukuk Zümresi’ adı altında siyasi bir grup oluşturacaktır. ‘Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun iç tüzüğü’nün başlangıcındaki ‘Madde-i Esasiye’ aynen şöyledir:

“Türkiye Büyük Millet Meclisinde müteşekkil Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun esas ilkesi, içinde bulunan mücadelenin başından beri Erzurum ve Sivas Kongresi’nde tespit ve son İstanbul Mebusan Meclisi ile Büyük Millet Meclisi tarafından da kabul ve teyit olunup, milletin amaçlarının özü bulunan Misak-ı Milli esasları içinde memleketin birliğini ve milletin istiklalini sağlayacak başarıyı elde eylemektir” (Selek, Cilt 2, 2010; 631).

‘Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’, 10 Mayıs 1921’de ‘Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu’na dönüştürülmüştü. 9 Eylül 1923 tarihinden itibaren de yine Mustafa Kemal’in önderliğinde ‘Cumhuriyet Halk Fırkası’ şekline gelmiştir. 11 Eylül’de Mustafa Kemal, bu partinin genel başkanlığına seçilmiştir. Böylece Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri’nin fonksiyonları, artık bir siyasi parti tarafından kullanılmaya başlanmış, Müdafaa-i hukuk Cemiyetleri, tarihe intikal etmiştir (Evsile, 2012; 13).

Sonuç

İttihat ve Terakki’nin kurmuş olduğu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra bazı ilkelerde ve adında değişiklik yaşayarak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını almıştır. Mondros Mütarekesi imzalandığı ilk andan itibaren başta İstanbul ve İzmir’de olmak üzere muhtelif şehirlerde örgütlenmiş olan bu cemiyet Milli Mücadele’nin fikir kaynağını oluşturmuştur. 30 civarında kongre düzenlemiştir. Bu kongrelerde yurdun işgalden kurtulması ve halkın arasında bir birliktelik oluşturma düşüncesi hakim olmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesi sonucunda kendisi gibi düşünmekte olan diğer komutanlarla ve halkla birleşmiştir. Bu durumun en açık örneklerini katıldığı kongrelerde görmekteyiz. Erzurum Kongresi’nde Karadeniz ve Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni birleştirirken, Sivas Kongresi’nde doğu ve batı bölgelerindeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri’ni birleştirmişti. İstanbul’un işgalinden sonra kapanan Mebusan Meclisi yerine, Anadolu’da merkezi Ankara’da bulunan bir Meclis açmıştır. Açılan mecliste önemli isimleri birleştiren Mustafa Kemal Paşa ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri Mili Mücadele’nin temellerini oluşturdukları gibi, Türkiye Cumhuriyeti’nin de kaynağı olacaktı. Büyük Taarruz gerçekleşikten sonra artık ülke yönetiminde ve içerisinde ‘İnkılaplar ve Devrimler’

gerçekleşecekti. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, siyasi bir teşekküle dönüşmüş ve meclise bağlanmıştı. Daha sonra da 9 Eylül 1923’de ‘Müdafaa-i Hukuk Grubu’, ‘Halk Fırkası’ adını alacaktı. 29 Ekim 1923 tarihinde ise devletin rejimi değişecek, saltanat lağvedilecek ve ‘Cumhuriyet Rejimi’ kurulacaktı.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz, İttihat ve Terakki 1908-1914, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017.
- Akşin, Sina, Kısa Türkiye Tarihi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018.
- Aydemir, Şevket Süreyya, Tek Adam, Cilt 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2017.
- Baysal, Bekir, Milli Mücadele’de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1996.
- Çekiç, Orhan, İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e 1919, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017.
- _____, İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e 1920, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017.
- Çevik, Zeki, Milli Mücadele’de ‘Müdafaa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na’ Geçiş (1918-1923), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.
- Evsile, Mehmet, Milli Mücadele Tarihi, Etüt Yayınları, Samsun, 2012.
- Goloğlu, Mahmut, Erzurum Kongresi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 201.
- _____, Sivas Kongresi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017.
- _____, Üçüncü Meşrutiyet, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
- Jaeschke, Gotthard, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- Özkan, İbrahim, Deli Halid Paşa, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.
- Selek, Sabahattin, Anadolu İhtilali Cilt 1-2, Kaştaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Sevinç, Necdet, İstiklal Harbinde Etnik İhanet, Kariyer Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- Sonyel, Salahi, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Soysal, İsmail, Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları 1.Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.
- Taş, Necati, Nurettin Paşa, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014.
- Tanör, Bülent, Kurtuluş Kuruluş, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2017.
- Turan, Şerafettin, Türk Devrim Tarihi, Cilt 1-2, Bilgi Yayınları, Ankara, 2017.
- Türkmen, Zekeriya, Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920), Türk Tarih Kurumu, Bilgi Yayınları, Ankara, 2001.